

Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.): [монографія] / Т.Б. Бикова; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — 247 с.

Півострів Крим, маючи вигідне геополітичне і стратегічне положення, з давніх-давен відігравав важливу роль у процесах, що відбувалися в Чорноморському регіоні. Після анексії Криму Російською імперією проводилася цілеспрямована політика виштовхування корінного населення за межі півострова, штучна колонізація його різними етнічними групами з метою створення міцного плацдарму для підтримки царату й покращення авторитету імперії. Наслідками цього стало те, що за 130 років хазайнування росіян у Криму, кількість кримських татар зменшилася з 4 млн осіб до 150 тис. (с. 36). Натомість збільшилася кількість росіян, українців, представників інших етнічних груп. Однак, незважаючи на ці обставини, у Криму в 1921 р. було створено автономію, в якій найширші права отримали саме кримські татари, що було цілком прийнятним в рамках політики «коренізації», що її проводила радянська влада.

Тривалий час у Радянському Союзі (майже до Перебудови) всі історичні події, факти стосовно періоду існування Кримської автономії навмисно перекручувалися, замовчувалися, подавалися з певної радянської ідеологічної точки зору. Варварські, криваві методи встановлення своєї влади більшовиками, згортання політики «коренізації», репресії, проголошення кримських татар «ворогами» радянського народу та їх депортація, владі було вкрай необхідним виправдати, а отже, історію переписували під цим ракурсом.

У сучасній українській історіографії проблема, яку дослідила у своїй монографії Т. Бикова, виявилася недостатньо вивченою. Адже для проведення подібного дослідження багатьом дослідникам-історикам необхідно було спочатку змінити власну думку стосовно всього, що відбувалося у радянські часи, віднайти в архівах документи, які б спростовували сталі твердження, підтверджували правдивість нових висновків, нового бачення історії як усього Радянського Союзу в цілому так і Кримського півострова зокрема. Саме це й вдалося зробити авторці монографії. Отже, така робота має велику цінність у науковому плані, адже формує нове історичне бачення того, що тривалий час було загальноприйнятим.

У вступі дослідниця здійснила наскрізний аналіз місця і ролі Криму у політиці тих держав, до складу яких він входив; цілком слушно підкреслюючи переплетіння історичної долі України і півострова впродовж століть (с. 4); сміливо та неупереджено визначила, що «повернення кримськотатарського народу на свою Батьківщину є актом високої історичної справедливості» (с. 5).

У першому розділі Т. Бикова подала історіографічний нарис та огляд джерел. Аналізуючи історіографію, дослідниця виділила чотири періоди: 1920-ті роки; перша половина 1930-х — перша половина 1950-х рр.; друга половина 1950-х — початок 1990-х років; після 1991 р. Досить детально розкрила зміст праць, що були опубліковані протягом зазначеного часу, приділяючи особливу

увагу тим роботам, що стосуються кримських татар (с. 7, 12), агітації (с. 8; 13); змістовно дослідила сучасний стан розробки заявленої проблеми (с. 14–17) та дійшла висновку, що «... питання щодо основи, на якій у 1921 р. створювалася Кримська АСРР (територіальна чи національна), й зараз продовжує залишатися дискусійним» (с. 17).

Огляд джерел був здійснений авторкою на основі матеріалів архівних фондів, комплексу надрукованих документів, мемуаристики, періодики. Наукову цінність цієї монографії посилює використання Т. Биковою інформації з документів 29 фондів трьох архівів України і Криму, більшість з яких вводиться до наукового обігу вперше. Саме використання цих матеріалів підкреслює новизну, актуальність дослідження, неупередженість думок авторки тощо.

Опубліковані джерела дослідниця поділила на сім груп, детально характеризуючи кожен з них (с. 20–21). Найважливішими, на думку авторки, є стенограми і протоколи з'їзів кримських рад робітничих, селянських, солдатських і червонофлотських депутатів (друга група джерел) (с. 21) та мемуари партійних діячів (шоста група). Так, наприклад, мемуари В. Оболенського, А. Денікіна, Я. Слацова, П. Врангеля, Д. Пасманіка, написані в еміграції, там же і надруковані, містять тверезу оцінку діяльності більшовиків у Криму на шляху до досягнення влади. Їх використання дозволило дослідниці дати об'єктивну оцінку подіям, що відбувалися на півострові у досліджуваній період (с. 22).

Другий розділ Т. Бикова цілком і повністю присвятила аналізу соціально-політичного та економічного становища Криму від середини XVIII ст. до 1917 р. Досліджуючи колонізаційну політику царату у регіоні, авторка детально розкрила її особливості щодо виштовхування кримських татар за межі півострова (с. 25–33); стан розвитку міст; дії уряду стосовно колонізації Криму представниками інших етнічних груп (с. 37–39).

Вивчаючи стан економіки регіону, дослідниця ретельно проаналізувала особливості земельних відносин (с. 40), розвиток зернового господарства (с. 41–42), виноградарства, садівництва, виноробної справи, промислів (с. 43) тваринництва (с. 44), промисловості (с. 45–46), торгівлі (с. 47–49), навела цікаві статистичні дані. Т. Бикова цілком слушно підкреслила, що «... у господарсько-економічному відношенні вся Таврійська губернія взагалі, і Кримський півострів зокрема, являли собою аграрний край, на території якого знаходилися невеликі промислові центри. Основними центрами зосередження промисловості були Сімферополь і Керч. Менша частина підприємств знаходилася в Сімферополі та Феодосії. Характерною особливістю промисловості Криму було переважання дрібних підприємств. Велика частина промисловості носила напівкустарний характер і була подана ремісничими майстернями ...» (с. 50).

У третьому розділі монографії на широкому фактографічному тлі розкриваються особливості державних утворень під час революції і громадянської війни. Досліджуючи боротьбу політичних сил у 1917 р., авторка підкреслила, що «оформлення більшовицьких організацій на півострові відбулося досить пізно, а їхній вплив у Криму (як і по всій Україні) був мізерним. До 1917 р. самостійних осередків більшовицької партії в Криму не було взагалі. Маємо підстави стверд-

жувати, що протягом першої половини 1917 р. на півострові налічувалося не більше двох–трьох десятків осіб, які належали до більшовицької партії та входили до складу Кримського союзу РСДРП» (с. 51). Отже, більшовики були політичними аутсайдерами на півострові, проте тривалий час у підручниках друкували зовсім «іншу» історію.

Думка Т. Бикової, що «... серед національних рухів найвпливовішою силою були кримські татари. Їх велика роль у революційному русі наклала свій відбиток на розвиток усього політичного життя в Криму» (с. 52) спростовує стале бачення тих процесів, що проходили в регіоні, адже в радянські часи «... він (тобто рух) висвітлювався як буржуазно-націоналістичний, факти або підтасовувалися, або свідомо перекручувалися. Багато інформації, яка стосувалася історії татар Криму, замовчувалася і приховувалася» (с. 12).

Велику увагу авторка монографії приділила взаємовідносинам місцевих осередків влади із Центральною Радою. Аналізуючи усі події, котрі відбувалися у 1917 р. у Криму, дослідниця констатувала, що наприкінці року у регіоні «... склалася складна ситуація. Одночасно в краї існувало три форми державної влади: Рада народних представників, татарська Директорія і Севастопольська рада робітничих та солдатських депутатів з військово-революційним комітетом» (с. 60).

Досліджуючи історичні обставини створення Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди, авторка ретельно вивчила й описала усі події, що передували цьому, відзначивши, що «одразу після захоплення влади в Криму більшовики розпочали побудову нової системи влади. ... Переможці постійно відчували кадровий голод. ... Частина ревкомів була скасована. У повітах та волостях діяли ради, але їх вплив поширювався лише виключно на російськомовне населення. ... Під репресії нової влади підпали всі органи влади, в яких нові володарі не мали переважної більшості, — як старі, так і відносно нові. ... Були розпущені численні партії Криму (від кадетів до Міллі-Фірка), закриті їхні газети (с. 72). ... До кінця березня всі органи земського самоврядування припинили існування. ... Більшовики ... почали проводити жорстоку розправу над політичними супротивниками з інших політичних партій і мешканцями півострова, хто мав „буржуазне“ походження. Спочатку терор мав „класово-стихийний“ характер, але протягом першої половини 1918 р. він набув організованих, „революційно-доцільних“ форм» (с. 73).

Далі дослідниця розкрила умови існування кримських крайових урядів 1918–1919 рр., зазначивши: «Реальну владу мали військові сили, котрі підтримували й керували діяльністю цих урядів» (с. 78).

Вивчаючи плани радянської Росії, влади УНР, Німеччини та Туреччини стосовно Криму як стратегічного плацдарму, авторка не оминула плани національних рухів та партій. Вона зазначила, що «так само, як проти татар, Кримський крайовий уряд боровся й проти українського руху. Одразу після одержання влади він почав запроваджувати політику спрямовану на відрив півострова від України. Усі заходи Української Держави ігнорувалися. Було розпочато переслідування українських газет, мови, громад та ін. Так, було заборонено

приймати навіть урядові телеграми з Києва, складені українською мовою (с. 84). ... Своім першочерговим завданням уряд вважав зближення з усіма державними організаціями, які прагнули до „возз'єднання Криму з єдиною Росією на основі російської державності“, відбудову органів „громадського самоврядування“ та переобрання їх згідно законів Тимчасового уряду; скликання Кримського крайового сейму; проведення рішучої боротьби з більшовизмом. ... Другий Кримський крайовий уряд виступав різко проти вимог кримських татар про надання їм культурно-національної автономії та самоврядування» (с. 86).

Вивчаючи історію Кримської Соціалістичної Радянської Республіки, авторка ретельно описала усі події, підтверджуючи їх правдивість цитатами з документів (с. 89, 91–105). Окремо вона зупинилася на питанні взаємодії ЦК РКП(б) з більшовицькими організаціями на території інших радянських республік (с. 90) та дійшла слушного висновку, що «ЦК національних комуністичних партій користувалися в єдиній РКП(б) правами обласних комітетів і цілком підпорядковувалися ЦК РКП(б)» (с. 91). У цілому, даючи оцінку діяльності більшовиків у Криму у 1919 р., дослідниця правдиво написала, що вони «... лише загравали з національними меншинами, а реально надавати їм повноту влади зовсім не збирались» (с. 103) та на підтвердження навела низку фактів. У підсумку вона зазначила: «Політика, котру впроваджували більшовики, невдовзі викликала масові повстання серед селян» (с. 105).

Після припинення існування Кримської Соціалістичної Радянської Республіки у регіоні встановили свою владу білогвардійці на чолі із А. Денікіним. Характеризуючи останнього, авторка висловила так: «А. Денікін був прихильником тези про „єдину та неподільну Росію“. Тому у власних наказах і приватному листуванні він відмовлявся навіть вживати саму назву „Україна“» (с. 106). Говорячи про П. Врангеля, дослідниця написала, що він «намагався встановити тісні стосунки з усіма антибільшовицькими силами. ... Відстоював ідею „тактичного федералізму“ (с. 113). ... Використовував назву „Україна“. ... Визнавав право українського уряду боротися за „рідну Україну“ і не протиставляв її „єдиній Росії“. ... Намагався встановити дружні відносини з кримськотатарським рухом. ... Однак ... рішуче відмовився виконати вимогу кримських татар щодо відновлення їх незалежної держави» (с. 114).

Четвертий розділ стосується кримської автономії. Вже в назві «Кримська територіальна автономія» авторка заклала власне бачення характеру створеної автономії. Проте таке формулювання викликає певні питання, адже, за нашим баченням, автономія була національною.

Розкриваючи жахливі особливості «червоного терору» на півострові, дослідниця зазначила, що «з полоненими „розібралися“ цілком у „більшовицькому дусі“ — шляхом масових розстрілів. ... В місцевій пресі було надруковано наказ кримського ревкому, ... щоб жодна людина не мала змоги врятуватися від „революційного правосуддя“ (с. 121), „... всі іноземні піддані, всі особи, що прибули на територію Криму з червня 1919 р. (разом з Добровольчою армією), а також „всі офіцери, чиновники військового часу, робітники в установах Добрармії повинні з'явитися для реєстрації в триденний термін“. ... Реєстрація, як

незабаром виявилось, означала смерть. Тих, хто мав наївність повірити у доброзичливість влади, після реєстрації вже додому не відпускали. Їх збирали спочатку в солдатських казармах, а потім перевозили до в'язниці. Через декілька днів їх усіх вбили. Вбивали в тюрмах, вішали на стовпах, розстрілювали в ярах за містом, топили у морі. Доля поранених теж була жахливою. Їх вбивали просто у шпиталях або санаторіях (с. 122). ... В радянській історіографії подавалася як аксіома теза про „страшений розгул „білого“ терору на півострові“, завдяки чому, начебто, більшовики були вимушені реагувати адекватно. ... Шляхом репресій та висилок нова влада позбувалася як від всіх тих, кого вважала своїми наявними ворогами, так й від тих, хто міг стати загрозливими для неї в майбутньому. Причому, людей вбивали не за які-небудь реальні злочини, а лише за те, що вони не вважалися більшовиками особами, котрі були б достойні жити в радянській державі, адже вони були „соціально чужі всьому радянському народові“» (с. 131–132). Деякі факти (с. 131), наведені Т. Биковою щодо кількості жертв «червоного терору», вражають та повністю змінюють бачення характеру володарювання більшовиків у Криму у 1921 р.

Аналіз політики радянзації Криму дослідницею був проведений завдяки ретельному простеженню процесів націоналізації галузей економіки, заборони партійних, національних організацій на півострові. Характеризуючи довгострокові плани Кремля стосовно Криму, Т. Бикова відмітила, що «головною причиною, яка змусила більшовиків створити на території Кримського півострова автономну республіку, був курс партії на світову революцію» (с. 150).

Усі перипетії, пов'язані з визначенням адміністративно-територіального статусу Криму у боротьбі місцевих політичних сил, дослідниця описала у 4 пункті четвертого розділу.

Власне створення Кримської автономії, яке відбулося на I Всекримському з'їзді рад, розкривається в останньому пункті монографії. Дослідниця детально вивчила це питання, розкривши основні моменти: порядок денний з'їзду, юридичну сторону питання (с. 187–188), та зазначивши: «Це державне утворення не було і не могло бути правовим, бо в ньому не було здійснено розподілу основних гілок влади. ... Кримська республіка проголошувалася союзною, а не автономною. Тільки в цьому статусі вона могла вести від свого імені війну з Антантою і Врангелем у випадку їх вторгнення до Криму. А саме цього й чекали в той час як місцеві більшовики, так і їх колеги з Москви» (с. 189). Т. Бикова зробила важливий висновок: «Фарисейськи складена більшовиками Конституція Кримської республіки давала юридичні підстави для найрізноманітнішого тлумачення й використання її в майбутньому. Існування подібної правової „лазівки“ могло кожної миті надати правове обґрунтування будь-якому рішенню, котре міг прийняти московський партійний центр. Проте інакше не могло й бути, адже це було цілком природно для законотворчої діяльності більшовицької партії. ... І цього разу при створенні республіки в Криму однією з найважливіших причин було створення „буферної“ республіки, подібно тому як більшовики це вже робили в 1918 р. з Республікою Тавриди, і в 1919 р. з Кримською республікою. ... Це було жорстко централізоване утворення, котрим було досить зручно

керувати з Москви. Всі рішення глобальних питань „спускалися“ зверху, і лише місцеві, дрібні проблеми вирішувалися на місцях. Відповідальність органи влади несли, власне, лише перед самими собою. Загалом можна сказати, що це було маріонеткове державне утворення, яке за формою правління являло собою парламентську республіку, за територіальним устроєм — унітарну, а за режимом правління — партійну диктатуру (с. 190). ... Більшовики були лише за „право на відокремлення“, але проти його реальної реалізації (с. 194). ... Ми можемо сказати: створюючи кримські республіки, більшовики керувалися лише бажанням захоплення та утвердження власної влади на Кримському півострові (с. 198). ... Створення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки викликане не намаганням московського уряду надати півострову повну самостійність у вирішенні питань свого власного життя. Як й у всіх інших радянських республік, самостійність Кримської АСРР мала суто номінальний характер. ... Намагання кримськотатарських лідерів до отримання власної національної автономії також ігнорувалися більшовицьким керівництвом. Декларуючи створення самостійної республіки, воно сподівалося таким чином погасити національно-визвольний рух кримських татар, адже їх національний рух в роки громадянської війни став могутнім фактором суспільно-політичного життя Кримського півострова. Намагання „приборкати“ цей небезпечний для існування твердої більшовицької влади на півострові рух, спонукало їх центральний уряд до дій, спрямованих на „загравання“ з місцевим корінним населенням. Саме так більшовики намагалися звести нанівець всі здобутки національно-визвольного руху татар Криму» (с. 199).

У висновках Т. Бикова зазначила: «Починаючи з 1917 р. кримські татари були силою, з якою не можна було не рахуватися будь-якій політичній чи військовій силі, котра бажала встановити свій контроль над півостровом (с. 200). ... „Головним боєм“ для ЦК РКП(б) протягом громадянської війни і надалі було питання про взаємовідносини між Кримом і Україною. ... Україна могла „звикнути“ до думки, що Крим належить саме їй (с. 202)... Окрім стосунків з Україною, в Криму приховувалася ще одна небезпека — національно-визвольний рух кримських татар. Це стало третьою причиною створення Кримської республіки (с. 202). ... Всі три більшовицькі кримські радянські республіки створювалися за територіальним принципом. В 1921 р. до нього додався деякий національний антураж. Проте не можна стверджувати, що через це Кримська АСРР була державою кримських татар (с. 203)». Із останнім висновком ми маємо не погодитись, адже авторка нижче зазначила: «Окрім згадки в Конституції про державну мову, прапор, герб і фіксовану квоту татар, які мали працювати в органах влади, татари серед інших національностей, які мешкали на півострові, не виділялися. ... Процес подальшої татаризації в жодному разі не відрізнявся від політики коренізації в інших радянських республіках» (с. 203), що, на наш погляд, прямо підтверджує національний характер створеної автономії в Криму.

У цілому монографія цікава, написана науковою мовою, містить багато фактів, раніше недоступних загалу, цитат із документів. Проте необхідно

зазначити певні зауваження до монографічного дослідження. У другому розділі авторка почала аналіз розвитку господарства із кінця XIX ст. (с. 39), проте це необхідно було зробити у загальних рисах, починаючи із другої половини XVIII ст., що й було заявлено у назві розділу, потім звернутися до першої половини XIX ст. (с. 43). Назва підрозділу 2.2. «Розвиток народного господарства» — дещо радянське висловлювання і, відверто кажучи, ріже вухо. У монографії на початку підрозділів бракує невеличких вступів, а наприкінці їх та розділів —узагальнень і висновків; деінде незрозуміло позицію авторки щодо питань, які вона дослідила.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що Т. Бикова, видавши монографію «Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.)», зробила вагомий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки. Питання, порушені у дослідженні, є дуже складними, над якими працюватиме ще не один історик. Дослідниця зробила один з перших кроків у напрямі викриття реальних фактів, подій історії, яку роками перекручували, спотворювали радянські історики. Отже, науковий доробок Т. Бикової представляє інтерес для дослідників-істориків та усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

*В.Б. Молчанов (м. Київ),
Л.С. Аджиєва (м. Ялта)*